

Л. МАСЕНКО

**УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА.
ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТКУ**

Літературна мова – це основна, наддіалектна форма існування мови, що є засобом порозуміння всіх представників народу без розрізнення віку, статі, соціального, територіального походження тощо. До визначальних рис літературної мови належать опрацьованість, унормованість, поліфункціональність і стилістична диференціація.

Певним недоліком терміна *літературна мова* є його двозначність. Іноді літературну мову ототожнюють з мовою літератури. Підстави для такого розуміння терміна дає й історія становлення сучасної української літературної мови, яка сформувалася на основі творів художньої літератури – поезії, прози, а також народної творчості. А проте зазначені поняття не збігаються. З одного боку, *літературна мова* ширша за поняття мова *художньої літератури*, бо до літературної мови належить також мова публіцистики, науки, державного управління, судочинства, засобів масової інформації тощо. З іншого боку, в мові художньої літератури, особливо сучасної, крім нормативної, кодифікованої загальнонаціональної мови широко вживаються й елементи ненормативного мовлення – діалектизми, жаргонізми, аргі.

У зв'язку з цим у деяких лінгвістичних терміносистемах, зокрема англійській, замість словосполучення *літературна мова* вживають термін *мовний стандарт* або стандартна мова (standart language, standart English).

У німецькому мовознавстві в тому ж значенні побутує словосполучення *писемна мова* (Schriftsprache), останнім часом – *загальна мова* (Gemeinsprache) або *єдина мова* (Einheitssprache), у Чехії – *писемна мова* (spisovny jazyk), у Польщі –

загальна мова (język ogólny), загальнопольська мова (język ogólnopolski), культурний діалект (dialekt kulturalny), давніше – літературна мова (język literacki).

Назва *літературна мова* поширена в науковій традиції Франції, Італії, Росії і деяких інших країн. У цьому ж значенні її вживають і в Україні. Поряд з цим у науковому і публіцистичному стилях використовують назву *загальнонародна мова*.

За нормальних умов функціонування в державі саме цей тип мови є обов'язковим у шкільній і вищій освіті, в церкві, в державних інституціях, засобах масової інформації, пресі. Він же становить об'єкт систематичної кодифікації і наукового опрацювання.

Словосполучення *писемна мова* на позначення загальнонаціонального мовного стандарту відображає історичну роль писемності в його утворенні. Поява письма, графічного засобу фіксації мови, що виникає на певному етапі культурного розвитку народу, не обмежується надзвичайно важливою функцією накопичення інформації в часі, збереження історичної пам'яті народу. Зафіксована в письмі, мова стає, крім того, важливим чинником консолідації населення, об'єднання народу, що проживає на території її поширення, в єдину спільноту. Слід зауважити при цьому, що об'єднувача роль належить передусім писемно-літературній мові нової доби - доби формування національних держав. У національний період писемно-літературна мова обслуговує переважно одну сферу життя суспільства — культурно-релігійну. Функціональне розмежування писемної і усної мови в культурі середньовіччя було настільки чітким, що вони могли протиставлятися не тільки стилістично, за опозицією «високе» - «низьке», а й власне мовно. Так, релігійною мовою в середньовічній Західній Європі була латина, на той час уже мертва мова, а в Київській Русі - церковнослов'янська, створення якої на південнослов'янській діалектній основі пов'язане з іменами першовчителів Кирила і Мефодія.

Мовну ситуацію Київської Русі слід кваліфікувати як диглосну - роль літературно-писемної мови в цей історичний період виконувала

церковнослов'янська мова, тоді як в уснорозмовному народному мовленні побутували діалекти - територіальні різновиди української мови.

З XIV ст. активізувався процес проникнення розмовної української мови в церковнослов'янську. Писемну мову, що вживалась у Великому князівстві Литовському в юридичних документах, а також у конфесійній, полемічній, історіографічній літературі, поширеній в Україні і прилеглих землях у XIV-XVII ст., вважають староукраїнською писемною мовою, оскільки вона вже ввібрала чимало фонетичних, лексичних і граматичних рис народної мови.

Але з другої половини XVII ст., після того як значна частина території України ввійшла до складу Російської імперії, яка провадила жорстку асиміляторську політику щодо поневолених народів, мовно-культурний розвиток країни на питомих національних джерелах було загальмовано.

Протягом XVIII ст. всі різновиди староукраїнської писемної мови в підросійській Україні занепали і в офіційних сферах їх замінила російська мова¹. Впровадження російської мови у вищі сфери суспільного життя не тільки звузило культурний простір побутування української мови і її соціальну базу, спричинивши денационалізацію освічених верств української людності, а й перервало її органічний зв'язок із попередньою писемною традицією. «Староукраїнська літературна мова, – писав Ф. Т. Жилко, – була пов'язана з розвитком елементів української державності, української культури, освіти тощо. Російський царизм неухильно, із зростаючою жорстокістю придушував і знищував усі вияви національного життя і прагнення до незалежності. За Катерини II були остаточно ліквідовані останні залишки української державності. Русифікація міст і містечок, введення в установах російської мови, перехід інтелігенції і більшості козацької старшини (особливо у зв'язку з перетворенням її на малоросійське дворянство) на російську мову – все це зробило майже непотрібною староукраїнську літературну мову, – далеку від народної у Східній Україні. На кінець XVIII ст. вона цілком виходить з ужитку в українських землях, включених до складу Росії. Відбувається розрив традицій староукраїнської літературної мови у Східній

Україні, а значна частина українського народу була цілком позбавлена своєї літературної мови»².

Церковнослов'янська спадщина, спільна літературна мова східнослов'янського культурного ареалу перейшла у володіння до панівної нації і стала писемною базою формування російської літературної мови. Вона дала російській мові підготовлений ґрунт для швидкого розвитку – багатий словник на позначення абстрактних понять і великі можливості для стильової диференціації.

XVIII ст. в історії російської культури – це доба активної розбудови російської літературної мови, розширення і переформування її основи, коли після короткочасного періоду панування трьохстильової ієрархії перемагає тенденція до злиття двох мовних стихій – церковнослов'янської і народно-розмовної³. Натомість для української мови єдиними повноцінними формами реалізації лишилися усні форми її побутування – живе мовлення народу та усна народна творчість, які й стали базовими для формування літературної мови нової доби.

Історична заслуга І. Котляревського полягає в тому, що він віднайшов єдиний на той час перспективний шлях становлення літературної мови, використавши селянську говірку як гомогенну мовну основу словесного мистецтва.

Таким чином, розвиток української і російської літературних мов ішов різними шляхами. Російська літературна мова, яка зросла на фундаменті писемної мови Київської Русі, плекалась у вищих верствах суспільства, при постійній підтримці великодержавної влади, що потребувала єдиного «общерусского языка» як духовного знаряддя поневолення всіх інших народів Російської імперії. Натомість історично окрадена, позбавлена своєї писемної традиції і зведена до рівня побутового наріччя, українська мова піднімалась знизу, з народного селянського середовища, долаючи опір і з боку самодержавного апарату, і з боку освіченої російської громадськості, і з боку свого ж русифікованого панства.

Характерно, що діячі російської культури, скептично настроєні щодо перспектив літературної творчості на «малороссийском наречии», посилалися

передусім на неможливість створення літератури на обмеженій базі «простонародної» мови. «Хороша литература, которая только и дышит, что простоватостию крестьянского языка й дубоватостию крестьянского ума!» — іронізував В. Г. Белінський в рецензії на збірник «Ластівка»⁴.

Проте час показав хибність такого погляду. Як зауважив Л. А. Булаховський з іншого приводу, у зв'язку з діяльністю Вука Караджича, історія довела, що «в кожній "простонародній" мові є в основі все потрібне для того, щоб при належному серйозному використанні її засобів піднятися, якщо для цього утворюються умови, до рівня культури інших, історично щасливіших народів»⁵.

У творчості Л. Боровиковського, Є. Гребінки, П. Гулака-Артемівського, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського та інших письменників першої половини ХІХ ст. було визначено діалектну основу української літературної мови цієї доби — середньонадніпрянські і близькі до них слобожанські говори.

Необхідність створення української літератури на діалектних мовних джерелах неминуче обмежувала на початковому етапі формування її жанровий і стильовий розвиток. Орієнтація на усне мовлення селянства як головну базу нової літературної мови звужувала її простір до жанру художньої літератури переважно низького стилю. Це приховувало й певну небезпеку для її дальшого розвитку, що виразно виявилось у творчості епігонів І. Котляревського, в якій зловживання семантичне зниженою лексикою набуло ознак вульгаризації мови.

Вирішальна роль у становленні сучасної української літературної мови належить Т. Шевченкові. Поет органічно поєднав народнорозмовну мову з мовно-стильовими засобами українського фольклору і старослов'янськими елементами урочистого стилю, пов'язаними з біблійною тематикою. Надзвичайно важливим етапом у становленні загальнонародної літературної мови було здійснене в поезії Шевченка розширення виражальних можливостей української мови, зокрема віднайдення мовних ресурсів для створення високого поетичного стилю.

Велике значення в справі розбудови і культурницького опрацювання української мови мала також літературна, публіцистична й громадська діяльність

П. Куліша. В оригінальних поетичних творах і перекладах П. Куліш, освоюючи мотиви та образи античної і західноєвропейської культури, намагався вивести українську літературу з обмеженого кола селянської тематики, розширити лексичну базу літературної мови за рахунок творення слів на позначення абстрактно-філософських понять і введення низки запозичень з інших мов. Зусилля Куліша, спрямовані на подолання однобічного розвитку української літератури і літературної мови, на той час, у першій половині й середині XIX ст., не знаходили підтримки в середовищі українських літераторів, – адже тут переважав етнографічно-народницький погляд на розвиток національної культури. Впливовість етнографічно-народницьких концепцій розвитку національної літератури і літературної мови пояснюється суспільно-соціальними умовами України XIX ст., характерною рисою яких було мовне протистояння русифікованого міста й українського села. Зросійщення і полонізація вищої верстви українського суспільства гальмували творення зразкового варіанта мовлення освіченої частини соціуму, що відіграє впливову роль у розвитку літературних мов державних націй. Україномовна освічена верства народу на території підросійської України в кінці XIX ст. була ще нечисленною й обмежувалася переважно середовищем митців. Ця обставина зумовлювала й орієнтацію літераторів на селянство як головного свого читача.

Проте на кінець XIX ст. письменникам в особі таких їх представників, як Леся Українка, Іван Франко, Михайло Коцюбинський та ін., вдалося подолати жанрово-стильову обмеженість української літератури. В історії національної літературної мови цим письменникам належить заслуга переорієнтації її з «мови сільської баби», згідно з народницькою концепцією І. Нечуя-Левицького, на культурно опрацьовану мову, яка могла б служити потребам розвиненого суспільства. Творчість Лесі Українки, І. Франка, М. Коцюбинського піднесла літературну мову на вищий рівень, збагатила її словниковий склад, розширивши його науковою, виробничою, суспільно-політичною лексикою, удосконалила засоби образного виразу. Окремо слід відзначити внесок цих письменників,

особливо Івана Франка, у справу формування публіцистичного і наукового стилів української мови.

Розглядаючи історію української літературної мови у ХІХ ст., не можна оминати заборонену в радянському мовознавстві тему існування в цей час двох її територіальних варіантів – західноукраїнського і східноукраїнського, що було неминучим наслідком політичного поділу країни. Якщо в тій частині України, що входила до складу Російської імперії, українців і білорусів було включено до проекту «великої російської нації» і, відповідно, їхні мови через низку заборонних указів було зведено до становища місцевої говірки «общерусского языка», то на південноукраїнській Україні офіційних заборон щодо української мови не було. Завдяки реформам Франца Йосифа українська мова у 1867 р. здобула статус однієї з краєвих мов, що давало можливість вживати її в місцевому урядуванні, судочинстві, на транспорті, в торгівлі, у різних сферах культурного життя міста та селянських громад⁶. Саме в цьому регіоні у другій половині ХІХ ст. почало розвиватись українське шкільництво, було відкрито кафедру української мови у Львівському університеті, з'явилися україномовна преса й книговидавництво.

На відміну від підросійської України, де соціальна база української мови була обмежена селянством, а формування її літературного різновиду відбувалось у межах одного, художнього стилю, орієнтованого на відповідну верству населення, соціокультурні чинники розвитку західноукраїнського регіону стимулювали формування тут поліфункціональної літературної мови. Саме у Львові і Чернівцях було започатковано становлення офіційно-ділового, наукового й публіцистичного стилів нової української мови з одночасним формуванням міських україномовних середовищ, що активізувало утворення міських койне на базі української мови – усного мовлення місцевої інтелігенції, підприємців, ремісників.

Галицько-буковинський варіант літературної мови формувалася на кількох джерельних базах, що відображено у дефініції терміна *галичанізм* (*галицизм*, *рутенізм*), яким виник на Східній Україні в ході мовної дискусії щодо шляхів формування літературної мови кінця ХІХ ст. Як зазначає авторка відповідної

енциклопедичної статті Ольга Муромцева, «це слова, звороти, властиві південно-західному наріччю (*огень, тручати, дотикати землі*), давній українській мові (*питомці, устроїти, много*), запозичені з польської та західноєвропейської мов (*абнегація, адорація, еманципація, влада, ошукувати, мусить бути, поета*), новотвори галицьких учених і письменників (*звіт, людство, дійство*)»⁷.

Стильову розбудову літературної мови західноукраїнського зразка супроводжували процеси активізації запозичень з інших мов, у яких функцію головного джерела і посередника запозичень виконувала польська мова.

«Наявність кальок з польської та німецької мов, – пише Людмила Ткач, – засвідчувала природний перехідний етап розвитку мови, коли брак власних засобів для позначення тих чи інших понять суспільного життя надолужувався калькуванням та запозиченням чужомовних елементів. Запозичення стосувалося загальнокультурної лексики, що є одним з напрямів розвитку літературної мови»⁸

Велику кількість запозичень і кальок з польської мови засвідчує лексикографічна частина дослідження Людмили Ткач «Українська літературна мова на Буковині в кінці ХІХ – на початку ХХ століття», де до переважної більшості слів подано відповідники з польської мови (*аспірація, аррогація, вегетувати, денунціація, елеганція, екзистенція, інтенція, опінія, аванз, дефензива, революта* та ін.), хоча, безперечно, представлений у праці великий лексичний матеріал потребує спеціальних етимологічних досліджень.

Водночас послугування у розбудові літературного стандарту мовою поляків, що, як і росіяни на Сході, претендували на домінування в українському краї, не могло не викликати спротиву і з боку представників місцевої інтелігенції, і особливо в літературних колах Східної України, де протистояння впливові польської мови традиційно трактувалось у контексті міжконфесійного конфлікту.

В ортодоксальному православ'ї запозичення із західноєвропейських і західнослов'янських мов в українській релігійній літературі ХVІ–ХVІІ ст., що друкувалась в Україні, сприймалися як «засмічення» й «псування» мови. Такий погляд на староукраїнську книжну мову висловлює, наприклад, Платон

Білецький-Носенко у статті «О языке малороссийском», висуваючи хибну тезу про існування в XVII ст., крім церковнослов'янської, двох книжних мов – «уніатсько-руської» і «чистої малоросійської».

«К большому засорению языка, – пише П. Білецький-Носенко, – польские униаты завели в самом Киеве свои училища, напечатали во Львове, Остроге й Кракове множество нелепных казаний (проповедей) на языке малорусском, смешанном с белорусским, к которому приметано две трети слов испорченных латинских и польских, едва ли понятных, напр.: пургаторія, лимбъ, сакраментоватися, гмин-ь й проч. Наш православный киевский митрополит Петр Могила перевел на подобный же язык книги священныя й учительнее евангелие Св. Патриарха константинопольского Калиста й напечатал в Киево-Печерской лавре 1637 г. (как он писал) "преложено з грецкого й словенского на русский языкъ". Такое вавилонское смешение языков он назвал русским! Для того-то православные священники старались сохранить свои поучения на общенародном малороссийском языке, который назван тогда "просто-рускимъ", й мы имеем теперь на зтом превосходном языке четвероевангелие... Следовательно, у нас в зтот период образовалось два книжных языка, кроме древнего славяноцерковного, еще униатско-русский й чистый малороссийский, или южнорусский»⁹.

Тісніший, порівняно із східноукраїнським варіантом, зв'язок галицької літературної мови з традиціями староукраїнської книжної мови був однією з причин неприйняття галицьких запозичень в українській мові з боку І. Нечуя-Левицького. «Давнішу роль стародавньої киево-могилянської книжної мови, пересипаної силою польських слів, – писав він, – починає мати в нас на Україні галицька книжна мова, котра в своєму лексичному й синтаксичному складанні дуже аналогічна з стародавньою кийівською мовою, як її остача, додержана до наших часів в Галичині»¹⁰.

Слід зазначити, що найактивнішим захисником чистоти «малоросійського наріччя» і супротивником польських впливів лишався царський уряд. В урядових колах імперії прекрасно розуміли загрозу, яку становив для успішного завершення

проекту «великої російської нації» мовно-культурний розвиток Західної України. Поява таємного циркуляра міністра внутрішніх справ Валуєва від 8 липня 1863 р. була викликана спробою нейтралізувати вплив Галичини на підросійську Україну, про що виразно свідчить аргументація заборони української мови, наведена в цьому документі.

«...самый вопрос о пользе и возможности употребления в школах этого наречия не решен, но даже возбуждение этого вопроса принято было большинством малороссов с негодованием, часто высказывающимся в печати. Они весьма основательно доказывают, что никакого особенного малороссийского языка не было, нет и не может быть и что наречие их, употребляемое простонародием, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши, что русский язык так же понятен для малороссиян, как и для великороссиян, и даже гораздо понятнее, чем теперь сочиняемый для них некоторыми малороссиянами и в особенности поляками так называемый украинский язык»¹¹.

Ситуацію обтяжували складні стосунки з мовами - посередниками запозичень, які в суспільній свідомості асоціювались із знаряддям асиміляції, що викликало різне ставлення до них на західній і східній території і створювало поживний ґрунт для взаємних звинувачень у полонізованості, з одного боку, і зросійщенні, з другого. Так, С. Недільський зазначав, що в мові галичан «багато русицизмів, яких ми уживаємо, аби уникнути польонізмів, так як у російських українців попадаються польонізми із незнання польської мови». Про це ж писала пізніше З. Франко: «...у західноукраїнському варіанті закріплювались часто слова, однокореневі з російськими, напр.: *слідуючий, окруження, наприклад (і приміром), завжди, ціль, зов, ...тоді як у східному – з польськими: наступний, оточення, наприклад, мета, поклик, завше*»¹².

Із наростанням суперечностей українська громадськість розділилася на два табори — прихильників галицьких елементів у мові і їхніх супротивників, що в

кінці 90-х років XIX ст. призвело до тривалої дискусії, в якій зіткнулися різні погляди на шляхи розвитку української літературної мови.

Результати дискусії, хід якої позначався гостротою й нерідко представляв діаметрально протилежні думки, виявився, однак, позитивним. Західноукраїнській і східноукраїнській інтелігенції вдалося дійти згоди щодо спільного напрямку розвитку літературної мови, до складу якої було включено мовні набутки Галичини й Буковини, що розширювало стилістичний діапазон української мови і підносило її на новий щабель розвитку. Коли в Східній Україні після 1906 р. з'явилися україномовна преса й книговидавнича справа, лексичний матеріал, напрацьований в Галичині й Буковині за попередніх 30 років, було широко використано для розбудови публіцистичного й наукового стилів. Як дослідив Юрій Шевельов, з галицької мови кінця XIX — початку XX ст. в українську мову ввійшов великий шар абстрактної лексики, наукової термінології (мовознавець наводить приклад граматичної терміно-системи, що була усталена в Галичині і звідти ввійшла до загальнонаціонального мовного стандарту), поняття, пов'язані з міським побутом, що стосувались не тільки назв предметів і процесів, а й виразів ввічливості, етикету тощо¹³.

Дослідження Ю. Шевельова, як і нові мовознавчі розвідки, що продовжують започаткований ним напрям вивчення шляхів формування і розвитку літературної мови, спростовують поширене в радянському мовознавстві твердження про обмеженість діалектної бази загальнонаціонального стандарту середньонаддніпрянськими говорами. Сучасна українська літературна мова, зазначає Ю. Шевельов, «сміливо може бути названа мішаною щодо діалектної основи, і, отже, традиційне підручникове твердження про її київсько-полтавську основу вимагає якщо не цілковитої ревізії, то принаймні додатку: з великим галицьким нашаруванням. Але ці нашарування так тривало відкладалися в українській мові і так органічно в неї всотані, що виділити їх з усієї системи сучасної літературної мови – річ взагалі цілком неможлива. І схід, і захід України склали свої внески в літературну мову, не оглядаючися й не ошаджуючи. Ці

внески так переплелися, що дуже часто найуважніший дослідник не може розплутати їхнього коріння. І тільки уважна аналіза мовознавця або свідчення сучасників, коли дане мовне явище сприймалося ще гостро як новина, можуть стати нам у пригоді, щоб виявити походження того чи того мовного елемента»¹.

Остаточне утворення спільного для всієї України літературного стандарту на засадах діалектної багатоосновності, органічного поєднання елементів різнодіалектного походження відбулось у 20-х роках ХХ ст. в добу «українізації».

¹Тільки в релігійно-культурній сфері збереглось функціонування церковно-слов'янської мови, але за Петра I в богослужбовій відправі було введено обов'язкову російську вимову.

²Жилко Ф. Т. Некоторые особенности развития украинского национального языка // Вопросы образования восточнославянских национальных языков. – М., 1962.– С. 107.

³Толстой Н. И. История и структура славянских литературных языков.- М., 1988.– С. 181.

⁴Белинский В. Г. Полное собрание сочинений. – Т. 5.– М., 1954.– С. 179.

⁵Булаховский Л. А. Вибрані праці в п'яти томах.– Т. 1. – К., 1975. – С. 346.

⁶Ткач Людмила. Українська літературна мова на Буковині в кінці ХІХ - на початку ХХ ст.- Ч. I. Матеріали до словника. – Чернівці, 2000.- С. 6.

⁷Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С. 46.

⁸Ткач Людмила. Вказ. праця. – С. 10-11.

⁹Цит. за: Німчук В. В. Перший великий словник української мови Павла Білецького-Носенка // Білецький-Носенко П. Словник української мови. – К., 1966.- С. 25.

¹⁰Нечуй-Левицький І. Сьогочасна часописна мова на Україні // Україна.- 1907. – Ч. I- С. 46

¹¹Цит. за: Лизанчук Василь. Навічно кайдани кували.- Львів, 1995.- С. 94.

¹² Цит. за: Ткач Людмила. Вказ. праця.– С. 11-12.

¹³Шевельов Юрій. Внесок Галичини у формування української літературної.— К., 2003.- С. 96-98.